

Armaveni Mirođlu – PANGALTI ERMENİ MEZARLIğI (SURP HAGOP MEZARLIğI)

Posted on 06/08/2022

Bizanslılar zamanından itibaren İstanbul'da var oldukları bilinen Ermenilerin, 1303 tarihinden itibaren İstanbul'un fethine kadar Cenevizliler tarafından idare edilen Galata'da, 14. Yüzyıl'da küçümsenmeyecek bir sayı oluşturdukları ve orada Surp Sarkis (1361 tarihinde inşa edildiği bilinmekte ancak yıkılış tarihi hakkında herhangi bir bilgi yok) ve Surp Krikor Lusavoriç (1391 tarihinde inşa edilip 1436 yılında yenilenmiş, bugün hala varlığını koruyor) adlı iki kiliseleri olduğu ve ölülerini bu kiliselerin çevresine veya yerleşim alanına yakın havadar yerlere gömdükleri bilinmektedir.[\[1\]](#) Ancak, şehirde gerçek anlamda bir Ermeni nüfusu, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra, başta Bursa, Edirne ve Ankara'dan olmak üzere birçok şehirlerden Ermenilerin İstanbul'a göç ettirilmesi ile, özellikle 1461 tarihinde Bursa Ermeni Episkoposu Hovagim'in İstanbul'a getirtilerek İstanbul'un ilk Ermeni Patriği ilan edilmesi ve Batı Anadolu'daki Ermeni Episkoposluđunun İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne dönüştürülmesiyle oluşur.

16. Yüzyılda Galata'dan yavaş yavaş Pera'ya göç etmeye ve oraya yerleşmeye başlayan Ermeniler, 1560 Veba salgını nedeniyle ölülerin şehir sınırları içinde gömülmeleri yasaklanınca, ölülerini Surp Hagop Düşkünler Evi'nin karşısında, "Harbiye Kışlası"nın[\[2\]](#) yanında bulunan geniş mezarlığa, Pangaltı Ermeni Mezarlığına[\[3\]](#) gömmek zorunda kalırlar.

1560 tarihinden önce var olduğu bilinen Pangaltı Ermeni Mezarlığının çevresine 1853 tarihinde duvar örölür ve 1856 yılında ise kapısına isim levhası yerleştirilir.[\[4\]](#)

Sonraki yüzyıllarda İstanbul'un nüfusu gittikçe çoğalır ve Pera (Beyoğlu) gitgide genişler. Önce Pangaltı'da daha sonra ise Şişli'de yeni yerleşim merkezleri kurulur.

1865 yılında, yinelenen Veba'nın yanına bir de kolera salgını eklenip İstanbulluları dehşete düşürünce, yerleşim merkezlerinin yakınına cenaze defnetmenin tehlikeli olacağı düşünüülerek, hastalığın yayılmasına engel olmak amacı ile Pangaltı Ermeni Mezarlığına cenaze gömmek de yasaklanır ve mezarlık olarak kullanılmak üzere Ermeni cemaatine Şişli'nin yukarı kısmında, Abide-i Hürriyet tepesinde, bugünkü Mezarlığın inşa edildiği geniş alan verilir.[\[5\]](#)

Böylece 23 Temmuz 1865 tarihinde Pangaltı Surp Hagop Ermeni Mezarlığında sona eren cenaze defnetme işlemleri hemen ertesi günden itibaren Şişli Ermeni Mezarlığında başlar.

1872 yılında, yandaki kışlanın ihtiyaçlarını gidermede kullanmak amacıyla Pangaltı Ermeni Mezarlığına el konmak istenir. Ermeni ruhaniler aynı yılın Aralık 22'sinde Trakya bölgesi dini lideri Tatyos Episkopos önderliğinde Sultan Abdülaziz'e bir dilekçeyle bu durumu bildirir ve adalet isterler. Sultan, özel bir fermanla, mezarlığın Ermenilerin hakkı olduğunu onaylar.[\[6\]](#)

1874 yılında Türkiye Ermenileri Patriği Nerses Varjabetyan, erken yaşta ölen hayırsever Püzant Karagözyan'ın vasiyetini gerçekleştirmek için merhumun kardeşlerinin kararı ile Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nın arsası içinde bir Ermeni Ticaret okulu kurulması için gerekli padişahlık iznini elde eder. Ama o yıllarda meydana gelen ekonomik buhran nedeniyle tahvillerin değer kaybetmesi ve bazı başka nedenlerden dolayı bu vasiyet gerçekleşemez.[\[7\]](#) (Karagözyan Yetimhanesi daha sonra, 1912 yılında Dikran Efendi Karagözyan'ın vasiyeti gereği Şişli'de kurulur.)

1909'da Belediye Pangaltı caddesini genişletmek için Mezarlığın yol üstündeki bölümünün bırakılmasını talep eder. Belediye ve Cemaat yönetimi arasında doğan anlaşmazlık hükümetin müdahalesiyle ve terk edilen toprağın değerine uygun bir bedelin ödenmesiyle son bulur. Ancak İstanbul Belediye Meclisi 11 Şubat 1909 tarihli kararla, toprağın bedeli olarak değil, sadece yapılacak masraflara (duvar yapımı, kemiklerin ve mezar taşlarının

taşınması vs.) karşılık olmak üzere 15.000 altın vermeyi kabul eder. Buna neden olarak da mezarlığın kamuya ait olduğu, kamusal araziye tapuyla sahip olmanın imkansız olduğu ileri sürülür. [8]

1926 yılında Beyoğlu Belediyesi, Beyoğlu'nda bulunan mezarlıklara ölü gömme işlemlerini yasaklar ve Pangaltı Ermeni Mezarlığını uygun bir yere nakletmeye karar verir. [9]

İstanbul Belediyesi 1931'de Tapu İdaresine müracaat ederek Pangaltı Ermeni Mezarlığı arsasının "Sultan Bayezid-i Veli" adlı bir vakfa [10] ait olduğunu ve metruk[11] bir mezarlık olduğundan "1580 sayılı Belediyeler kanununun 160. maddesine"[12] göre bütün metruk mezarlıklar gibi kendisine devredilmesi talebinde bulunur. [13]

Tapu İdaresi bu talebi Ankara'daki Tapu Genel Merkezi'ne iletir. Bu arada resmi bir belgeyle de Beyoğlu Üç Horan Ermeni Kilisesi Mütevelli Heyetinden Mezarlığın tapu senedini getirmesini talep eder. Cemaat Cismani Meclisi, gerekli bütün belgeleri hazırlayarak Ankara'daki Tapu Genel Merkezine müracaat etmek üzere iki temsilci (K.Torkomyan ve M. Narhyan) yollar. Temsilciler, Tapu Genel Merkezi İdaresine müracaat ederek, belgelerle gerekli açıklamaları yapar, Pangaltı Ermeni Mezarlığının sahipsiz veya metruk olmadığını ve zamanında sadece sağlık nedenlerinden dolayı oraya ölülerin gömülmesinin yasaklandığını, o tarihten sonra birçok kereler oranın Ermeni Cemaatinin mülkiyeti olduğunun tespit edildiğini ve bu yüzden Türkiye Millet Meclisi tarafından onaylanan "Mezarlıklar Kanunu"na göre el konması gereken mezarlıklardan olmadığını izah ederler.[14] Fakat buna rağmen Tapu Genel Merkezinden, İstanbul Tapu İdaresine Belediye'nin isteğine olumlu cevap vererek, mezarlığı onun adına kaydetme emri verilir.

Belediye hem Pangaltı mezarlığına elkoyar, hem de mezarlığa ait dükkan ve garajların gelirine haciz koyar. Patrik Mesrop Naroyan ve K. Torkomyan mezarlığın metruk olmadığını ve mülkiyet hakkı olduğu gerekçesiyle Ermeni Patrikhanesi adına Belediyeye karşı dava açarlar. Belediye'nin avukatı, İstanbul 4. Hukuk Mahkemesinin bu davayla uğraşmasına

itiraz eder, mahkemenin buna hakkı olmadığını ifade ederek davayı Devlet Şura'sına teslim etmesini talep eder. Fakat Patrikhane'nin avukatları mahkeme heyetine sundukları belgelerle karşı tarafın itirazlarını çürütürler ve İstanbul 4. Hukuk Mahkemesi oy birliğiyle bu davayla uğraşmaya hakkı olduğuna karar verir.[\[15\]](#)

Böylece, İstanbul 4. Hukuk Mahkemesinde devam eden davada Patrikhane avukatları Narhyan ve Necati Bey "Tedbir i İhtiyati" ele alınmasını yani mezarlığın mahkeme sonuçlanana kadar resmen Belediye'ye geçmesine izin verilmemesini talep ederler. Mahkeme bu talebi kabul eder, fakat buna karşılık Belediye'nin mahkeme nedeniyle arsayı geç elde etmesinden oluşacak değer kaybından doğacak zararları karşılamak için 20.000 Türk Lirası kefalet gösterilmesini şart koşar.[\[16\]](#)

Daha sonra Belediye'nin avukatları Türkiye'de Ermeni cemaati ve Ermeni Patrikhanesi mevcut olmadığı konusunda ısrar ederler. Bakanlar Kurulunun 19 Temmuz 1915 tarihli ve 729 sayılı kararnamesiyle Ermeni Patriğinin Kudüs'e sürgün edildiği ve Patrikhanenin de oraya nakledildiğini, bugün İstanbul'da böyle bir kurumun var olmadığını ve dolayısıyla Patrik Naroyan'ın dava açma hakkına sahip olmadığını ifade ederek itirazda bulunurlar. [\[17\]](#)

Patrikhane avukatları mahkemeye Ermeni cemaatinin varlığını ispat eden çok sağlam kanıtlar sunarlar. Bunlardan Patrikliğin ve Patrikhane yönetmeliğinin yeniden onaylanışını gösteren 18 Ekim 1915 tarihli ve 1334 sayılı kararname Belediye avukatlarının itirazına net bir cevap olur.[\[18\]](#) Mahkeme karşı tarafın ısrarlarını reddederek Patrikhanenin dava açma hakkı olduğunu kabul eder.

Böylece, İstanbul 4. Hukuk Mahkemesinin kararıyla iki önemli şey hukuki olarak kabul edilir.

1.- Türkiye'de hukuksal şahsiyetlere mahsus tüm haklara (taşınmaz satın alma, satma, idare ve kontrol etme) sahip bir Ermeni cemaati mevcuttur.

2.- Mezarlık davasının davacısı Patrik Mesrop Naroyan, bu cemaatin hak sahibi önderidir. [\[19\]](#)

Bu hukuksal sonuçla İstanbul 4. Hukuk Mahkemesi Ermeni Patriği'nin Cemaat'in tüm taşınmazlarının mütevellisi olduğuna karar vermiş olur.

Beyoğlu'nun en geniş ve en işlek caddesi üzerinde bulunan ve 56.000 metrekare arazi ve 5.000 metrekare binalardan oluşan [\[20\]](#) ve 1.5 milyon lira kıymet konan [\[21\]](#) Pangaltı Ermeni Mezarlığını, bu değerli durumundan dolayı herkes bir şekilde elde etmek ister. İstanbul Belediye'sinden başka "Ayas Paşa Mütevelliliği" de bu arazinin "Ayas Paşa Vakfı'na [\[22\]](#) ait olduğu konusunda ısrar eder. [\[23\]](#)

Dava devam ederken, Belediye mezarlığın "Sultan Bayezid-i Veli Vakfı"na ait olduğu konusunda ısrar eder ve Patrikhane ile Belediye arasındaki bu tartışmayı çözüme ulaştırmak, mülkiyet hakkını belirlemek için eski kayıtları araştırıp belgeler meydana çıkarmak gerekir. Mahkeme bu vakfın "hudutname"sini görmek ister. Aynı zamanda bu konuyu uzmanlara teslim etmeğe karar verir ve Mezarlıklar Müdürü, Kadastro Müdürü, tarihçiler, Müze Müdürü ve bir tapu memurundan oluşan "Bilirkişi heyeti" kurulur. [\[24\]](#) Bu heyet yerinde, ayrıca harita ve tarihi belgeler üzerinde araştırmalar yaparak hazırladığı raporu Mahkeme'ye sunar. Bu rapora göre mezarlık "Sultan Bayezid-i Veli Vakfı" sınırları içindedir.

Türk uzman ve tarihçilerin hazırladığı rapor sonucuna dayanarak İstanbul Hukuk Mahkemesi, Pangaltı Ermeni Mezarlığının "Mezarlıklar Kanunu"na göre metruk mezarlık olarak kabul edilip Belediye'ye geçmesine karar verir. [\[25\]](#)

Patrikhane avukatları Yargıtay'a başvururlar. Yargıtay konuyu derinlemesine araştırmadan, yani mezarlığın kime ait olduğunu araştırmadan 1933 yılının 4 Mart günü kararını iletir. "Madem ki bu arazi kiliseye ait bir akar değil, Patriğin davacı olmaya hakkı yoktur. Tüzel

kişiler kanununa göre, Cemaat liderlerinin dini veya hayrat kurumlara ait olan fakat akar olmayan topraklar üzerinde hiçbir hakkı yoktur.”[\[26\]](#)

Yargıtay’ın bu kararına karşılık Patrikhane Yargıtay’a tekrar başvurarak “Tashih-ı karar” talep eder fakat Yargıtay kararında ısrar ederek onu değiştirmez.[\[27\]](#)

Sultanahmet’deki Adliye Binası, 3 Aralık 1933 Pazar gecesi çıkan ve İstanbul İtfaiyesinin seferber olmasına rağmen, fırtına nedeniyle hızla büyüyen yangında içindeki tüm belgelerle birlikte bütünüyle yanıp kül olur.[\[28\]](#) Pangaltı Ermeni Mezarlığı davasına ait belgeler ve kağıtların birer örneği Tapu Dairesinde ve Belediyede mevcut olmasına rağmen, dava mahkemelerin yeniden faaliyete geçişine kadar (yaklaşık 1 yıl) ertelenir. Böylece, 1 Mart 1931’de başlayan Pangaltı Mezarlığı davası, ancak 26 Kasım 1934 tarihinde sona erer. Mahkeme, Patriğin davacı olma hakkı olmadığına karar vererek, Patrikhaneyi mahkeme masraflarını ve Belediye Vekilinin 150 lira avukatlık masrafını ödemeye mahkum eder.[\[29\]](#) Ayrıca “Tedbir-i ihtiyati”yi de kaldırır.

Bu karardan sonra, verilen kararın aslında davanın özüyle ilgisi olmadığını yani Mezarlığın mülkiyet hakkı veya metruk olmasıyla ilgili bir sonuç olmadığını fark eden Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyetinin kararı ile, Heyet Başkanı Prof. Hovsep Celal 1. Hukuk Mahkemesine müracaat ederek davacı olur ve “Tedbir-i ihtiyati” talep eder. Böylece aynı davada ikinci bir dönem başlamış olur. Mahkeme talep edilen “Tedbir-i ihtiyati”yi mezarlığın arazi kısmı için kabul etmez, ancak üzerinde bina bulunan kısımlar için 10.000 Lira kefalet gösterilmesi şartıyla kabul eder.[\[30\]](#) Mezarlığın üzerinde bina bulunan kısımları dava sonuçlanana kadar Ermeni Cemaatine kalırken, Belediye mezarlığın arsa kısmının tapularını çıkarttırarak mezarlığı bölme haritalarını hazırlattırır, her bölümün metrekaresi değerini tespit eder. Böylece, ön taraflar için 90 lira, arka taraflar için 70 lira değer biçer ve bölünme işleri sona erince bölümler halinde satmayı planlar. [\[31\]](#) Bu arada Mezarlık arazisinin 3 yıl içinde değer kaybına uğradığını öne sürerek tazminat ve ayrıca geçen 3 yılda tahsil edilen toprak kiralalarını talep eder ve mezarlık arazisinin değerinin tespiti talebi ile

Mahkemeye müracaat eder. Mahkeme “Değer tespit komisyonu” kurarak arazinin 3 yıl önceki değeri ile mevcut değeri arasındaki farkı tespit etmek için 27 Ocak 1935’te değer tespiti çalışması yaptırır.[\[32\]](#)

Belediye bu arada Pangaltı Mezarlığının boş arazisi için Belediye adına bir tapu çıkarılması için Beyoğlu Tapu İdaresine müracaat eder. Sonraki günlerde Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyeti Beyoğlu Tapu İdaresine bir dilekçeyle başvurarak, dava sonuçlanana kadar Belediye’ye böyle bir tapunun verilmemesi talebinde bulunur. [\[33\]](#)

Bu arada Mezarlıklar Müdürlüğü Mezarlığın bina ve arsa paylarını belirlemek için Belediye kanalıyla Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyetinden Surp Lusavoriç (S. Krikor Lusavoriç’e ithaf edilmiş Khor Virap Kilisesi) Kilisesi ve Mezarlık arazisi üzerindeki diğer binaların (Garajlar ve dükkanlar) inşa izin belgelerini talep eder.[\[34\]](#) Mütevelli Heyeti Kiliseninki hariç diğer tüm binaların inşa izin yazılarının noterden tasdikli birer örneğini sunar. 1865 yılının 28 Temmuz’unda -yani Pangaltı Surp Hagop Mezarlığına sağlık nedenleriyle ölü gömmenin yasaklanmasından sonra- getirilen ölülerin dini bir törenden sonra Şişli Mezarlığına nakledilmesi amacıyla Mezarlığın güney kısmına inşa edilen Surp Lusavoriç kilisesi’nin (Khor Virap), Sultan Aziz tarafından 1865 yılında verilen ve Beyoğlu (S. Yerrortutyun) Üç Horan kilisesi Mütevelli Heyeti odasında muhafaza edilen fermanı, 1871 yılı Beyoğlu yangınında odayla birlikte yanmıştır[\[35\]](#).

Beyoğlu Tapu İdaresi Merkez Kurulu mezarlık arazisinin tapusunu Belediye’ye vermeyi kararlaştırır. Bu tapuda, 51.968 metrekare mezarlık arsasının Belediye’ye ait olduğu yazılıdır. [\[36\]](#) Sınırlar Belediye’nin hazırladığı yeni haritaya göre tespit edilir. Buna göre Surp Lusavoriç kilisesine ait yol, bahçe ve tramvay yolu üzerindeki kapı mezarlık arsası içine alınır ve kiliseye sadece bitişikte çok dar bir geçit bırakılır.[\[37\]](#) Belediye “Hokevor Diroç Tamparanı” na (Hokevor Der’in mezarı)[\[38\]](#) götüren çiti de çaktırmak oraya geçişi engeller. [\[39\]](#)

Mahkemenin tespit komisyonu (Bilirkişi heyeti) ise yaptığı ayrıntılı incelemenin sonucunu bir raporla bildirir. Bu rapora göre, Pangaltı mezarlık arazisinin değeri 3 yıl içinde 10 lira/metrekare'den 7,5 lira/metrekare'ye düşmüştür. Değer kaybı toplam 124.000 Lira olarak tespit edilir. [\[40\]](#) Kısa süre sonra Mezarlığın kapısındaki “Ermeni Mezarlığı” tabelası ve Haç kaldırılır.[\[41\]](#)

Belediye, Ermeni Patriği ve kefillere karşı zarar ziyan davası açar ve Mezarlığın mülkiyeti için açılan davayla satışın gecikmesi nedeniyle sebep olunan zarara karşılık 180.000 Lira talep eder.[\[42\]](#)

Birkaç ay sonra, Pangaltı Mezarlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Belediye arasında da sorun olur. Evkaf, mezarlık arsasının boş arazi olarak Belediye'ye değil kendilerine geçmesi gerektiğini savunur, Belediye ise adı geçen arsanın Mezarlıklar hakkındaki Nizamnamenin 4. Maddesine[\[43\]](#) göre kendisine ait olduğu konusunda ısrar eder.[\[44\]](#)

Belediye ile Cemaat arasında uzun yıllar boyunca devam eden sorun ise, İç işleri bakanlığının emriyle barışçıl ve idari yöntemle, İstanbul Valisi Muhittin Bey ve Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyetinden yetkili, aynı kilisenin Emlak Komisyonu Başkanı Doktor Arşak Surenyan arasında imzalanan anlaşma ile son bulur. Mütevelli Heyeti Mezarlığın “mülkiyet” davasından ve Belediye de talep ettiği 180.000 liralık “zarar tazmin” davasından vazgeçtiğini bildirdiği ve üç nüsha olarak hazırlanan bu anlaşma metninden birer nüshayı taraflar alır bir nüsha da mahkemeye sunulur. Belediye tarafından üç nüsha olarak hazırlanan ve noter huzurunda taraflarca imzalanan, binaların (yaklaşık 6.000 metrekare) cemaate bırakıldığını ve kalan arazinin (50.000 metrekare) Belediye'ye ait olduğunu gösteren haritadan da bir nüsha mahkemeye sunulur.[\[45\]](#) Arazi ile kilise arasında kalan 1287.5metrekare arsa ise Belediye ile Mütevelli Heyeti arasındaki sorunun halledilmesindeki emeklerine karşılık[\[46\]](#) bazı kişiler arasında paylaşılır. Ayrıca, Cemaatten barışçıl yöntemle son bulan mahkeme masrafı olarak 3200 Lira talep edilir.[\[47\]](#)

İstanbul Belediyesi 1938 başlarında Pangaltı Mezarlığını boş arsaya döndürüp daha sonra orada konutlar ve bir park yapmaya karar verir ve ilgilienlere en geç 15 gün içinde mezarlarını kaldırmalarını duyurur.[48] Patrik Mesrop Naroyan Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyetine, merhum Hagop Katolikos Chughayetsi'nin (ölüm 2 Agustos 1680) mezarının (Hokevor Der) Pangaltı Mezarlığından alınarak Üç Horan Kilisesinin bahçesine nakledilmesi için resmi makamlara gerekli müracaatın yapılması konusunda bir yazı yollar. [49] Mütevelli Heyeti gereken müracaati yaparak mezarın naklini gerçekleştirir.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, Türkiye azınlıklarının şehir merkezinde bulunan ya da terk edilen bölgelerdeki birçok mezarlıklarına belediyelerce el konulmuştur. Merkezi, geniş, havadar, deniz görür (o dönem önü açık) konumuyla daima iştahları kabartan Pangaltı Surp Hagop Ermeni Mezarlığı da, 8 yıllık uzun mücadeleli bir mahkeme döneminden sonra, 1939'da bütünüyle istimlak edilir. Surp Krikor Lusavoriç'e ithaf olan Khor Virap kilisesi de yıkılır.

Belediye "Emval -i Metruke"lerle aynı sonu paylaşan ve bugün varlığı hakkında çok az kişinin bilgi sahibi olduğu mezarlığın, olayların sessiz tanıkları olan sahipsiz mezar taşlarını Park'ın basamaklarının yapımında ve büyük oranda Eminönü meydanının tamirinde kullanır.[50]

---

[1] Siruni Agop, *Bolis yev İr Teri*, Beyrut 1965,C.1, s. 199 ve 235

[2] 1862 yılında Saray mimarı Garabet Balyan (1800-1866) tarafından inşa edilen Kışla, 10 Şubat 1993-den itibaren "Askeri Müze"ye dönüştürülmüştür.

[3] G. Solakhyan'ın 7 haziran 1939 tarihli Ermenice "Nor Lur" gazetesinde yayınlanan

makalesinde bildirdiğine göre, Pangaltı Mezarlığının arsası Kanuni Sultan Süleyman (1494-1566) tarafından, sunduğu hizmetlere karşılık Baş aşçısı Vanlı Manuk Karaseferyan'a hediye edilmiş ve Ermeni Cemaatinin ölülerini defnetmesine sunulmuştur. Aynı bilgi Abdullah Muratoğlu, Yeni Şafak İnternet gazetesi 5 Şubat 2007 ve Kevork Pamukçuyan, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, İstanbul 2003, s. 264'de mevcuttur.

[4] Tuğlacı Pars, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul 1991, s.217

[5] Kosyan H. Hagop Vrt, *Kerezmanadun Gatoghige Hayots G.Bolso*, Viyana 1931, s. 8-12

[6] Siruni, Age, s. 318

[7] Azatyan Toros -*Hushamadyan Karagözyan Azkayin Vorpanotsi* (1913-1948), İstanbul 1949, s. 16

[8] Aztarar, Ermenice günlük gazete, İstanbul 5 Mayıs 1931

[9] Haraç, Ermenice günlük gazete, Paris 21 Mayıs 1926

[10] II. Sultan Bayezid Han vakfı (kuruluş tarihi 1487) Amasya, Edirne ve İstanbul'da mülkleri bulunan hayri bir vakıf.

[11] Terk edilmiş, sahipsiz kalmış

[12] 1580 sayılı Mezarlıklar Kanununun (neşri tarihi 14 Nisan 1930) 160. Maddesi" Metruk ve kimsesiz mezarlıklarla vakfa ait olan umumi mezarlıklar, bilimum hukuk ve vecaibi ile belediyelere devrolunmuştur."

[13] Arevelk, Ermenice Günlük gazete, İstanbul 1 Aralık 1931

[14] The Gotchnag- Armenian Weekly, New York, 24 Ocak 1931

[15] Aztarar, Ermenice Günlük Gazete, 22 Mart 1931

[16] Aztarar, Ermenice Günlük Gazete, 26 Şubat 1931

[17] Aztarar, Ermenice Günlük gazete, 23 Mart 1931

[18] Aztarar, Ermenice Günlük gazete, 17 Nisan 1931

[19] Aztarar, Ermenice Günlük gazete, 26 Nisan 1931

[20] Nor Lur, Ermenice Günlük gazete, 14 Şubat 1935

[21] Akşam, Günlük gazete, 1 Mart 1932

[22] Ayas Paşa Zurri Vakfı, 1516 ve 1517 tarihine ait iki vakfiyesi bulunan, İstanbul'da kurulmuş, hayır şartı olmayan, geliri evlada bırakılan ve halen mütevellisi bulunan (Eşref Ayas) mülhak bir vakıf.

[23] Arax Journal Armenien, Egypt, 17 Ekim 1931

[24] Arevelk, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 16 Şubat 1932

[25] Aztarar, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 6 Mart 1933

[26] Aztarar, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 23 Ekim 1934

[27] Haraç, Ermenice Günlük gazete, Paris, 13 Eylül 1933

[28] Haraç, Ermenice Günlük gazete, Paris, 5 Aralık 1933

[29] Aztarar, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 27 Kasım 1934

[30] Arevelk, Ermenice Günlük gazete, İstanbul 6 Aralık 1934

[31] Haraç, Ermenice Günlük gazete, Paris, 4 Ocak 1935 (Gazete bu bilgiyi 30 Aralık 1934 tarihli Türkçe “Zaman” gazetesinden almıştır)

[32] Arevelk, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 28 Ocak 1935

[33] Arevelk, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 7 Şubat 1935

[34] Nor Lur, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 26 Şubat 1935

[35] Hanesyan Mardiros, *Haryurksanhink Amya Hopelyan Perayi S. Yerrortutyun Yegeghetsvo (1807-1932)*, İstanbul 1932, s. 292

[36] Haraç, Ermenice Günlük gazete, Paris, 19 Nisan 1935

[37] Nor Lur, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 17 Nisan 1935

[38] Merhum Hagop IV. Katolikos’un vücudunun demir kafeslerle çevrelenmiş mermer bir mezara konmasıyla oluşturulan “Hokevor Der” mezarı, Ermeniler için olduğu gibi birçok Türk için de kutsal ziyaret yeri olmuştur.

[39] Nor Lur, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 1 Mayıs 1935

[40] Nor Lur, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 14 Mayıs 1935

[41] Nor Lur, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 23 Mayıs 1935

[42] Nor Lur, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 2 Temmuz 1935

[43] Arsa haline konulmuş olan mezarlıklar 14 Nisan 1930 tarihine kadar satılmamış ise belediyeye devrolunur.

[44] Nor Lur, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 6 Ekim 1935

[45] Nor Lur, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 10 Mart 1937

[46] Arevelk, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 6 Mayıs 1938

[47] Jamanak, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 7 Aralık 1937

[48] Arevelk, Ermenice Günlük gazete, İstanbul, 9 Şubat 1938

[49] O günlerde nakledilen mezar, halen Beyoğlu Üç Horan kilisesinin bahçesinde korunmaktadır.

[50] Pamukçuyan- *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, İstanbul 2003, s. 266